

Йежи Русек (Краков, Полша)

ИЗ СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛЕКSIKA

1. ОНЪСНЦА

Българският език в своята дълга история е претърпял значителни промени. На промени са били подложени и местоименията. Сравнението на старобългарската и новобългарската местоименна система показва, че тези промени са доста чувствителни и засягат както репертоара, така и формите на отделните местоимения. В историческия развой на българския език безследно са изчезнали например местоименията *ѣтеръ*, *къто*, *къждо*, *ѣкъъ*, *ѣнкъъ*. Като редки диалектизми се пазят днес местоименията *нже*, *который*, *съ*, *оѣъ*, *мы*. Доста местоимения са били подложени на промени. По-голямата част от тия промени са били вече налице през среднобългарския период.¹ Само някои от българските местоимения са привличали внимание на изследвачи.²

Предмет на настоящата статия е историята на местоимението *онъснца*. Това местоимение не се отбелязва в старобългарските граматика. В старобългарските паметници *онъснца* се употребява много рядко. В паметниците образуващи т. нар. канон, то е засвидетелствувано само веднаж в Супрасълския сборник. Ето и примера: *семоу же извѣстнѣвшоу кмоу глагола . азъ отъче онъснца града епнскоупъ поствѣнъ ѣсмъ* Супр., 286, 18.³ Само с този пример документира местоимението *онъснца* Пражкият речник.⁴ Той го определя като неопределително местоимение: *prop. indef. jeden, nějaký; какой-то, один; einer; děiva; unus*. За това местоимение проф. К. Мирчев пише в историческата граматика: „В българския език е съществувало и неопределително местоимение *онъснца*. Слаби остатъци от него съществуват и до днес в някои западни говори. Местоимението представя старо съчетание от показателни местоимения *онъ* и *съ* с допълнителна наставка *-нца*.“⁵ Заслужилият изследвач на историята на българския език не дава никакви примери от употребата на местоимението *онъснца*. Стефан Младенов в из-

¹ Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. Трето издание, С., 1978, с. 180 и сл.

² Срв. Ив. Гълъбов. Към историята на относителните местоимения в българския език. Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 56—72; Б. Велчева. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. — ИИБЕ, X, С., 1964, с. 159—233; Показателни местоименни форми в българските говори. — ИИБЕ, XX, С., 1971, с. 227—238; К. Мирчев. Употреба на възвратното притежателно местоимение *свой* в старо- и новобългарския език. — ГСУ, Ист.-филолог. факултет, кн. XLIII, 1946, с. 58.

³ Супрасълская рукопись. Труд Сергья Северьянова, I, СПб. 1904.

⁴ *Slovník jazyka staroslověnského*, II K-O. Praha, 1973, s. 546.

⁵ Цит. съч., с. 191.

язлата през 1929 г. на немски език История на българския език казва, че „старобълг. *оньснца* е запазено диалектно (в Прилеп)“⁶.

Местоимението *онсища* посочва в своя речник Н. Геров.⁷ Той дава две форми *онсища* и *онцища* 'еди-кой-си'; 'някой си', без да документира с примери. Според най-новите данни *онцища* е запазено в долнопреспанските говори, където се употребява със значение 'човек с труден характер, неразбран човек' (прилагателно, неизм.). Бл. Шклифов,⁸ на когото дължим тези данни, подчертава, че това местоимение е било свойствено и на Охридския говор.

Въз основа на направените от мене проучвания се установи, че местоимението *оньснца* е било характерно преди всичко на старобългарските паметници, възникнали в Източна България. Освен в Супрасълския сборник, където то се среща само веднаж, широко се употребява от старобългарския писател от X в. Йоан Екзарх. Сравни в Шестоднева: *оньснца славьнъ, богатствомъ* 99д 15, *оньснца власатъ, рече, н осклабленъ* 150 с 5.⁹ Срещаме го в Симеоновия сборник: *зане помнлова наглааго оньснцю* 272₁₂¹⁰ и в Синайския патерик от XI в.,¹¹ срв. н *рече ъмоу къде ндешн добрын старьче онъ же рече къ оньснци отходьннику* 171 об, *нъ се к'ннгы твоа оу него соутъ н рнза твоа оу оньснца* 158 об. Засвидетелствуван е и в среднобългарските преводи на евангелския текст. В евангелието от Матей 26₁₈ се среща в Търновското, Боянското и Драгийното евангелие:¹² *ндѣте въ градъ къ онснци н рьцѣте емоу — Мариинското, къ етероу, Асеманиевото — къ днн, Зографското — къ кеднномуу.*

Местоимението *оньснца* употребява в своите произведения Патриарх Евтимий, срв.: н *множнѣж во въ четьрех еуаггелнстох писано ест(ь) ѣко да съвѣдѣт са реченое пророкомъ онснѣж* 41, н *прнчащает са н тъ тннци, снѣ глаголащоу свѣщеннику онснца днакон прнчащает са чьстѣн н свѣтѣн кръвн господа н бога н спаса нашего нсоуса христа* 303, *чьстное н прѣсватое тѣло господа н бога н спаса нашего нсоуса христа прѣдѣет са онснци (= нма рекъ) днаконоу въ оставленне грѣхом н въ жнзнь вѣчнѣж* 302.¹³ Срещаме го в редица паметници от XIV в., преведени в

⁶ Ст. Младенов. История на българския език. Превод и редакция на проф. д-р Иван Дуриданов от немското издание през 1929 г. С., 1979, с. 266. Вж. и Б. Цонев. История на българския език, I, с. 81.

⁷ Н. Геров. Речник на българския език, ч. III, Л.-О. Пловдив, 1899, с. 366.

⁸ Бл. Шклифов. Долнопреспанския говор. Трудове по българска диалектология, II, С., 1979, с. 147—148; Архаични думи в долнопреспанския говор. Изследвания върху историята и диалектите на българския език (Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев). С., 1979, с. 387.

⁹ Цитирам по L. Sadnik. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Graz, t. III, 1961, t. IV 1966. Вж. също V. Vondrák. O mluvě Jana Exarcha bulharského. V. Praze, 1896, s. 7.

¹⁰ Изборник 1076 года. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. Примери от Сборник 1073 г. посочва И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб., 1902, с. 675: *добр са съвршн оньснца н добр жн* 240, *акы львъ възнае на ма оньснца* 239.

¹¹ Синайски патерик. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, М., 1967.

¹² V. Jagić. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, s. 305. Освен Търновското евангелие Ягич посочва 3 староруски евангелия (Галицко, Мстиславово и Типографско, които употребяват местоимение *оньснца*).

¹³ E. Kałużniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393). Wit an introduction by Ivan Dujčev. London, 1971.

Източна България, като например Иван Александровия сборник от 1348 г., Сводния патерик, пролози, Никоновите пандекти. Ето някои примери: *аще ли когда слышалъ би прѣвмждрын яко мноаствѣ естъ онснца* л. 51 б,¹⁴ *яко никтоже сна възат тѣчнж онснца брат рѣк.* НБКМ № 1036, л. 45, *да пондемъ въ онснчнн монастырѣ Прол. БАН № 73, л. 109 а, се зде ест онснца отьць мон н онснца ми мати н онснца дѣдь мон* Прол. НБКМ, № 135, л. 67. Особено често се употребява местоимението *онъснца* в Никоновите пандекти. Ето няколко примера: *почто онснца се не възатъ* л. 52 а, *рѣшн онснчн ты* л. 59, *яко онснца лъжъ естъ* л. 60, *яко онснца малчалъ ест* л. 88 а, *онснца стажа лѣхы земныа... онснца богат естъ... онснца зндѣт чѣстныа храмы* л. 100, *онснца оукорн друугын похвалн* л. 175, *яко онснца ннокъ рабѣ божин кет* л. 180, *онснца мнхъ поеть н бднтъ* л. 180, *яко онснца братъ прншелъ кет* л. 180, *почто рече онснца богатъ а онснца ннцъ* л. 191, *яко онснца слъга* л. 198 а, *прѣвываетн оу онснцж* л. 198, *въ келнн онснцж брата* л. 200, *яко онснца багубннцж нмат* л. 201 а, *къ онснчн ошеаннкоу* л. 214 а, *за онснцж брата* л. 218, *от кждоу въмъ рече онснцж н онснцж* л. 271.¹⁵

Местоимението *онъснца* срещаме и в най-старите преводи на дамаскините. Отбелязва го в Кърнинския дамаскин от XVI в. Петър Илиевски, който пише: „Од старинските форми често се срекава *онъснца*, кое е влезено и во подоцнежната дамаскинарска книжнина.“¹⁶

Както личи от посочените тук примери, местоимението *онъснца* не съвсем вярно е причислено към неопределителните местоимения. По семантиката си то се отличава значително от местоименията *етѣръ*, *нѣкын*, *нѣкъто*, 'някой, еди-кой-си.' Напротив, *онъснца* означава предмет, лице или нещо, добре известно на говорителя и слушателя; нещо повече, тъй добре известно, че не заслужава дори да се посочва за кого става дума, защото всеки знае кой е този. *онъснца* по начало е гръцкото *ὁ θεῖνα* 'еди кой си, някой си, един (известен)'. Константин-Кирил, като не намира в славянския говор в околностите на Солун точно съответствие на гръцкото *ὁ θεῖνα*, се е решил да запази в първоначалния превод на изборното евангелие (Асеманиевото евангелие) гръцката дума — може би тя е била известна и на славянската реч. По-късните преводачи на евангелието (тетраевангелие) във Велика Моравия са отстранили този гърцизъм, като са го заменили със славянските *етѣръ* или *ѣдннъ*, семантически нетъждествени на гръцкото *ὁ θεῖνα*. Източнобългарските диалекти са притежавали роден еквивалент на гръцкото *ὁ θεῖνα* — т. е. *онъснца*.¹⁷ Но докато в Охридския книжовен център това местоимение не се е наложило в писмената практика, в Преславския център то е било широко употребявано. От Преславската кни-

¹⁴ Пример от Иван Александровия сборник. Цитирам по издание на К. Куев. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 93.

¹⁵ Примери привеждам от ръкопис, съхраняван в Ленинската библиотека в Москва, Сбирка на Егоров № 1, неопиан.

¹⁶ Вж. Крински дамаскин. Приредил Петър Хр. Илиевски. Стари текстове III, Скопје, 1972, с. 190.

¹⁷ Лвов се опита да отнесе *онъснца* към първоначалната лексика на апракоса, но това това схващане не се подкрепя от данните на паметниците.

жовна традиция го е приел и Патриарх Евтимий, големият реформатор на българския книжовен език от късното Средновековие.

От България местоимението **онъснца** преминава в Русия и в Сърбия. Срезневски¹⁸ го документира с примери от редица църковни паметници (XI—XIII в.), преписи от български оригинали: Юриевско евангелие, евангелие от 1119 г., Сборник от 1073 и 1076 г., Синайски патерик, Златоструй, Кормчая книга, Житие Нифонта, Произведенията на Еврем Сирий, Никонови Пандекти, Троицки сборник от XII в., Послание на епископ Симон към инок Поликарп (преди 1226 г.).

В старосръбски местоимението **онъснца** не се среща. Не го отбелязва и Даничич в своя речник.¹⁹ В академичния речник на хърватски и сръбски език тази дума се сочи така: *onsica m. f. riječ različnih značenja. Ima i u crkvenoslav. jeziku, u kojem znači: neki. Riječ bi mogla biti složena: drugi dio -sica stoji valada u svezi s pridjevom sicy, koji u starom jeziku znači: ovaki (od osnove zamjenice sy ovaj). Teško je postaviti pravo značenje.*²⁰ Маретич документира думата *онсица* с посочване от Стуличевия речник,²¹ където обаче изрично се казва, че тя е пренесена от руския речник. В тази светлина изненадващо е сведението в Академичния речник: U Srbiji govore *omsica (s glasom -m- mjesto -n-) znači: onaj poznati, koga ne treba ni spominjati, jer svatko zna, tko je. A. Ko je to uradio? B. omsica L. Stojanović. Značenje: onaj možda će biti i u Konstatnina filozofa, koji piše, da se govori za čovjeka i za ženu, ali ne postavlja značenja. Starine 1, 20. b) taj i taj (kada tko ne će koga poimenice da spomene); samo u jednoga pisca, koji piše -m- mjesto -n-. Amo, kneže, sve omsice amo! Osvetn. 4, 46. Omsica je zemli izdajniče. 7, 35. Дали това местоимение е било познато и в сръбския език?*

Странно е това местоимение. По форма е съществително, по семантика — местоимение. То се скланя по -ја- основ: **онъснца**, **онъснца**, **онъснци**, **онъснци**. Образува прилагателни с наставки -*ъ* и -*инъ*: **онъснчъ**, **онъснчънъ**, сравн. **онъснчъ сынъ** Синайски патерик, **онъснчнъ** adj. pos. тоѡ δεινός **онъснчнъ сынъ** Златоуст (1574).²² **онъснца** е субстантивизирано съчетание от две показателни местоимения: **онъ** и **съ** (**онъ-съ-нца**). Сложно местоимение **онъсъ**²³ prop. ὁ δεινα quidam е засвидетелствувано в старобългарските паметници, срв. **онъсего звъзда сеговом оугаси** Кормчая на Миханович. Обяснението на Маретич (цит. по-горе), че **онъснца** е образувано от **он-снца**, е малко вероятно.

Такава в най-общи линии е историята на думата **онъснца** в български език. Това интересно местоимение има почти хилядолетна писмена история. Първоначално то е било свойствено за цялата българска езикова територия. Но само през кратък период то успяло да се наложи в литературния език. С променено значение и граматически статус то продължава да се употребява и днес.

¹⁸ И. И. Срезневский. Цит. съч.

¹⁹ Рјечник из книжевних старина српских. Написао Д. Даничи. Дво други Л-П. У Београду, 1863.

²⁰ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, IX, Ondje-Plančić. Obradio T. Maretić. U Zagrebu, 1924—1927, s. 9 (onsica).

²¹ J. Stulić. Rječoslozje. U Dubrovniku, 1806.

²² F. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862—1865.

²³ В местоимението **онъсъ** е налице удвояване на показване, посочване, явление, доста често в този тип местоимения, сравни пол. *on to, ten to, ten a ten, taki a taki*, бълг. този и този и др. Изключителна обаче е субстантивация на такива композитуми. Сложно местоимение е и гр. ὁ δεινα. То се е образувало от *τα δεινᾶ < *ταδε εἶνα (*εἶνος)*. Вж. E. Boisacq. Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 3 éd. Heidelberg — Paris, 1938, p. 171.

2. ПАТНТН 'СТРАДАМ, ПАТЯ'

Тази дума е характерна за всички южнославянски езици с изключение на словенски. В сърбохърватски език тя е засвидетелствувана от края на XIV в.²⁴ В български език най-ранните примери за употреба на глагола патнтн са от втората половина на XII в. Отбелязал съм ги в Битолския триод.²⁵ Глаголът не е употребен в самия текст на триода, а в приписката към него. От това може да се заключи, че той е бил присъщ на разговорния език. Ето и примера: *аште си патнхъ от мрѣза весь. Бит. 70 а.*²⁶ Тази дума срещаме също така в близките до живия език грамоти на българските царе, срв. в Дубровнишката грамота, издадена след 1230 г.: *н мнолстн не ште нмѣтн нѣ велнкѣ нмѣе оргнѣ патнтн от царства мн.*²⁷ Също и във влахобългарските грамоти от XV в.: *тон чловѣкъ нмѣтъ патнтн велнко зло н оргноу (1470), мон людне патнт скандалоу (1462—1474).*²⁸ Глаголът се употребява и в средновековната светска литература, напр. в апокрифите, в разказа за Акир, срв.: *помнлоуи ме, творче господи, мене радн снко адамъ патн... , понеже снко патнш мене радн Адам и Ева 215,*²⁹ *кто добро творн добро да патн леже зло творн зло да патн Соф. библ. № 309, 11.*³⁰ По изключение се появява патнтн и в други текстове, напр. в пролозите, в сборниците. Отбелязал съм я в Бдинския сборник от 1360 г. *вн же что патнстѣ еже се отвратнстѣ от мене Бдин. 141 в.*³¹ А. Станчева посочва два примера от Пловдивския сборник (XV в.): *не слыша ли чловѣче что патн лазадъ крыаштн въ земаа богатство свое 18, охъ зло перо што патн (X) 70 (в приписката).*³²

Пражкият речник не отбелязва думата патнтн, а Миклошич я документира с примери от сръбските паметници от XVI—XVII в. и от влахобългарските грамоти, издадени от Венелин.

В Битолския триод наред с патнтн в приписката е употребен също и глаголът патнсагн: *(помнн)нтѣ ма братнѣ по много си како патнсах*

²⁴ Срв. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, IX, Ondjlo-Plančić, U Zagrebu, 1924—1927, s. 701.

²⁵ Ръкописът се съхранява в библиотеката на БАН в София под № 38. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 62—75. Според Хр. Кодов паметникът е от втората половина на XII в. Към XII в. отнася Битолския триод и Й. Иванов — първият, който открива и описва паметника (вж. Български старини из Македония, фототипно издание. С., 1970, с. 452 и сл.).

²⁶ Приписките са издадени от Й. Иванов, цит. съч., с. 453—454. Ползувал съм оригинала на паметника и фотокопието.

²⁷ Грамоты болгарских царей. Труд на Г. А. Илински. М., 1911, с. 13.

²⁸ Цитирам съм примерите по L. Djamó-Diaconita. Limba documentelor slavoromâne emise în Țara Românească în sec. XIV și XV. București, 1971, s. 368.

²⁹ Текста цитирам според Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 211—217.

³⁰ Сборник № 309 от Народната библиотека в София съдържа между другото слово *пръ-модраго акирна*, к. 4—17. Ползувал съм ръкописа. Част от него за Акир са издали от софийския ръкопис Б. Ангелов и М. Генев. Стара българска литература (IX—XVIII в.) в примери, преводи и библиография. С., 1922, с. 313—318.

³¹ Бдински сборник. An old-slavonic menologium of women saints (Ghent university Library Ms. 408, A. D. 1360). Bruges, 1973.

³² А. Станчева. Към въпроса за началото на екавизма в български език. — Български език, XIII, С., 1963, с. 334. Не отговоря на истината твърдението на Станчева: „Същият глагол Миклошич посочва едва в паметник от XVII в.“ Миклошич документира глагола *patiti* с примери от сръбски паметници (XV—XVII в.) и от влахобългарските грамоти, издадени от Венелин.

ноштинж пншжштѣ, Бит. 28 с образувана от основата на аориста наставка — нсатн.³³ Тази форма не е отбелязана в нито един старобългарски речник, не се споменава и от изследванията, посветени от гръцките заемки в българския език.³⁴

Произходът на глагола патити не е напълно изяснен. Според Скок: „Moguća su dva tumačenja ili je posudjenica posredstvom kršćanstva iz balkanskog latinizeta, u kojem je vlat, patire od klat, patior, pati, potvrđeno u rum. a pāti i u arb. pēsenji (isto) ili je u prasrodstvu s lat. pati, kao ie. prijetoj korijena* pē : pō- »woh tun, beschädigen«, dok je lat * pē-tō-s“.³⁵ Скорчев³⁶, Ничев³⁷, Филипова-Байрова³⁸ извеждат българското 'патия' от основата на сегашно време на гръцкия глагол παθαίνω от πάσχω 'страдам'. Миклошич е свързал славянското patiti с италианското patire.³⁹ Обаче ранната поява на глагола, както и разпространението му в южнославянските езици не позволяват да се приеме хипотезата на Миклошич. На трудности от фонетично и семантично естество се натъква и опитът да се изведе патити от гръцкото παθαίνω. Най-вероятно е обяснението, което признава южнославянското patiti за заемка от народния латински език. То бе аргументирано преди 70 години от Романски⁴⁰ и възприето от българските учени Младенов⁴¹ и Мирчев⁴². От новогръцкия език пък била заета българската диалектна (у Геров) дума патима 'патило, беда, злина, зло, тегло'⁴³ ≤ новогр. παθήμα (същото).

Васвидетелствуван от XII в., глаголет патити пази в български език народния си характер за разлика от стилистично неутралния глагол страдам. Подчертано народни са дериватите патило 'страдание', паталец 'страдалец'⁴⁴, патима 'страдание'. Последната дума патима е употребена в Тихонравовия дамаскин (XVII в.) — патимто на моченниците.⁴⁵

³³ Според St. Stachowski. Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim. Kraków, 1961, s. 71 от гръцкото παθαίσα — аорист от παθαίνω 'да пламна от страст'.

³⁴ М. Филипова-Байрова. Гръцките заемки в съвременния български език. С., 1969.

³⁵ P. Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. II, K.-Poni, Zagreb, 1972, s. 621.

³⁶ П. Д. Скорчев. Гръцкият глагол в нашия народен говор. — Език и литература, 1947, 2, с. 21.

³⁷ А. Ничев. Гръцките заемки в говора на с. Бесвица, Леринско. — Известия на Института за български език VIII, С., 1962, с. 347.

³⁸ М. Филипова-Байрова. Цит. съч., с. 139.

³⁹ F. Miklosich. Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862—65, s. 558: ex ital. patire.

⁴⁰ St. Romansky. Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache XV, Leipzig, 1909, s. 124.

⁴¹ Ст. Младенов. Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941, с. 415.

⁴² К. Мирчев. Нещо за гръцките заемки в български език. — Език и литература, 1947, 2, С., с. 26; Историческа граматика на българския език. Трето издание, С., 1978, с. 78.

⁴³ Н. Геров. Речник на българския език, ч. IV. Пловдив, 1901, с. 17.

⁴⁴ Думи, отбелязани в речника на Геров — паталец: не питай старца, а питай паталца. Не пращай старца, а паталца. Пращай паталец, а не гаталец. Питай паталца, а не вражалца. Патило у Геров също е от м. р. — паталец: Не питай старило, а питай патило. Не питай, хитро, а патило (цит. съч., с. 16—17).

⁴⁵ Давам според П. А. Лавров. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. М., 1893, Приложения, с. 132.

3. МОМА 'ДЕВОЙКА'

Мома е типична за езика на децата дума с характерна за този вид образувания редупликация,⁴⁶ срв. баба, мама, тата. Тя представлява по-ново наименование, присъщо само на част от славянските езици (южнославянските без словенския). Най-голяма е честотата ѝ в българския език. В съвременния сърбохърватски език думата мома се употребява по принцип само в народните песни, и то, както подчертава Будмани, само в моминските песни.⁴⁷ В сърбохърватския думата е засвидетелствувана в началото на XVI в. у дубровнишките писатели (Ш. Менчетич, Г. Држич, М. Ветранич, М. Држич, С. Бабалевич).⁴⁸ Що се отнася до българския език, речникът на Миклошич документира разглежданата дума с пример от Люблянския дамаскин (XVII в.). Най-старият известен ми пример е от Бдинския сборник (1360 г.).⁴⁹ В този паметник думата мома се среща един път в житието на св. Петка (14 X): *въ томже часѣ велмн възгласн змн како чюти въсьмь прѣдстоѣш-тнмь съц(вса)рѣмь оубы мнѣ странномуу нже от многых мочъ (в текста мочкъ) с(вє)тых не бых повѣждень, нь от єднноє момн повѣждень быхъ Бдин. 68 в.*

Дълго време думата мома е била избягвана в книжовния език. Затова не е чудно, че едва писаните на жив народен език дамаскини я засвидетелствуват многократно.⁵⁰ Преди XVII в. тя е могла да се появи в текстовете случайно и спорадично. Затова толкова повече трябва да сме благодарни на автора на Бдинския сборник, който се е осмелил да вмъкне в текста на пролога една нелитературна дума и да назове с нея всеобщо уважаваната светица. Благодарение на това се счита, че историята на записаната дума мома в българския език започва от средата на XIV в.

За синоним на думата мома в среднобългарските паметници би могла да се приеме думата юютка. За разлика от мома обаче тази дума е била употребявана по-често в паметниците от XIV в.⁵¹

4. ДЪВОНКА 'МОМИЧЕ, ДЕВОЙКА'

Тази дума освен в български и сърбохърватски, където означава младо (неомъжено) момиче, се среща като диалектизъм в словенски, руски, чешки и полски.⁵² Старобългарските речници не отбелязват думата дъвонка. Нищо не се споменава за хронологията на интересуващата ни дума и в българския етимологичен речник. Не я изясняват също Трубаčov в своята „История

⁴⁶ Вж. Ст. Младенов. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941, с. 303.

⁴⁷ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, VI. U Zagrebu, 1904—1910, s. 922: „Vrijedno je napomenuti, da se za riječ *moма* nije našao nijedan mjer iz junačkih nar. pjesama, a u ženskim se dosta često nalazi“.

⁴⁸ Въз основа Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika...

⁴⁹ Използвам изданието на паметника от J. L. Scharpé и F. Vyncke. Bdiniski zbornik. An old-slavonic menologium of women saints (Ghent university Library Ms. 408 A. D. 1360), Bruges 1973. Разполагам също и с фотокопии.

⁵⁰ Вж. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII век. С., 1967, издала текста и подготвила списъка на думите А. Иванова, с. 304.

⁵¹ Срв. в Бдинския сборник: *оумршюу же оцю ює прѣбыст же юютка сна, 2, или в Манасевата хроника: н въсе прѣвшаж отъчєє достоанне н въсьчєскы без ждѣвєна оставшж ююткж 101, юютка е форма с наставка -ка, прибавена към ююта — *iuvenis*.*

⁵² Вж. Słownik prasłowiański, t. III *дъвьнъ-дъвьратн*. 1979, s. 186. Полското *dzjewojka* не е сигурно, защото е засвидетелствувано в Słownik Warszawski без примери.

славянских терминов родства⁵³ и етимологичният речник на славянските езици.⁵⁴

В сърбохърватски думата *devojka* е засвидетелствувана през XV в.⁵⁵ Тук се позовавам на свидетелството на Константин Костенечки (роден около 1380 г. и починал през първата половина на XV в.), български писател, заселил се в Сърбия около 1410 г. Костенечки в своя трактат за буквите пише: о глаголъх же нже въ нменехъ естъ снѣе <<парθένος>>, пара ті; пара то пір θένουа, сн рѣч <<огнь дѣвствоуе оумръштѣлаюштин>> дѣвница, а не дѣва, понеже дѣвница по дѣвствоу глаголет се, ѿкоже рѣхом дѣваа же <<жори>> н нно естъ се ество, нбо младости радн се ест, ѿкоже н юныя невѣсты глашають се <<жори>>, <<парθένος>> же не глашають се не нмоуштен дѣвство, н <<жори>> глаголетъ дѣва юности радн сн рѣч <<дѣвонка>>.⁵⁶

Както се вижда от цитирания тук фрагмент от трактата, Костенечки прави разлика между дѣвница и дѣва. Дѣвница отговаря на гръцкото *parθένος*, а дѣва на жори 'девойка, момиченце, госпожица'. Синоним на думата дѣва според него е дѣвонка (дѣва... сн рѣчь дѣвонка). Даничич подчертава, че трябва да сме благодарни на Костенечки: „Što tam svjedyči da je riječ djevojka bila u njegovo vrijeme u običaju.“⁵⁷

За българския език разполагаме с по-старо свидетелство за употребата на думата дѣвонка. Тя се среща в Зайковския требник от XIV в. в текста чинъ исповѣданню 'обредът при изповед', въпросъ мжжемъ о грѣсѣ въпросъ към мъжете за греховете' ... съ колницѣмн жень бнль еси отнждоу же помнши а рабынь колнко а дѣвожкъ колнко а въдовць 37 а.

Още през 1910 г. Ст. Младенов обръща внимание на тази дума при описанието на паметника.⁵⁸ Тогава Младенов подчертава: „Даничич благодареше на Константина Костенечки, дето ни свидетелствува, че думата дѣвонка е била обикновена през XV век. На неизвестния писач на Зайк. тр. ние пък сега трябва да благодарим, че е употребил същата дума а дѣвожкъ колнко 37 в. в паметник, който е от XIV в., сир. близу едно столетие по-стар от граматическия труд на Константин Костенечки.“ Авторът подчертава голямото значение на начина на записване на дѣвожкъ (ж в този паметник предава среднобългарското јъ) за българската и сръбската фонетика и морфология. Странно е, че тази ценна и важна информация на Младенов за думата дѣвонка е останала незабелязана от изследвачите след него. Така че в известен смисъл почти 60 години след публикуването на статията на Младенов ние отново откриваме тази дума за българската историческа лексикология.

⁵³ О. Н. Трубаčov. История славянских терминов родства. М., 1959, вж. дѣва, с. 114—117.

⁵⁴ Етимологическият словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. вып. 5. (дѣво — *дѣжьль). М., 1978, с. 20—21. Słownik prasłowiański посочва хронологията на думата *devojka* в словенски (XVI в. Megiser 1592), в сърбохърватски (от XV в.).

⁵⁵ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, II, Ceta-Davli, U Zagrebu 1886, s. 467.

⁵⁶ Текста давам по В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке, с. 469. Съкращенията съм развил

⁵⁷ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, вж. по-горе, с. 467.

⁵⁸ Ст. Младенов. Зайковски светогорски требник. — Периодическо списание, LXXI, С., 1910, с. 197. Този интересен паметник заслужава пълна монографична разработка. Запознах се с него в Наредната библиотека в София, където понастоящем се намира.

ДЪВОНКА по произход е умалително название, получено с наставка **-ЪКА**, прибавена към незасвидетелствуваната нито в български, нито в сърбохърватски, но добре позната в западнославянските езици дума *děvoja*, срв. пол. *dziewoja*, чеш. диал. *děvoja*. Думата *děvoja* е дериват от общославянското *děva*. Тя е единствената праславянска дума с наставка **-оја**.⁵⁹

Първоначално думата **ДЪВОНКА** била характерна за разговорния език. Затова дълго време писателите избягвали да я употребяват. Няма я и в дамаскините. Не се среща напр. в индекса на думите от Троянския дамаскин (XVII в.). Затова пък в този паметник неколкократно е употребена друга народна дума за означаване на момиче — **МОМА**.⁶⁰

ДЪВОНКА принадлежала към онзи тип думи, които имали свои литературни, утвърдени здраво от традицията съответствия и затова много трудно се промъквали в писмения език. Благодарение на автора на Зайковския тревник тази дума навлиза в писмена употреба преди повече от 600 години. Българското **ДЪВОНКА** има най-дълга в сравнение с останалите южнославянски езици история (сръбското е от XV в., словенското — от края на XV в.). Тази дума, както споменах по-горе, открива преди 60 години и информира за това научната общественост Ст. Младенов. За съжаление статията на Младенов за Зайковския тревник,⁶¹ която съдържа данни за интересуващата ни дума, остава незабелязана от изследвачите на българската и славянската лексика. Затова, като пишем за думата **ДЪВОНКА** днес, когато се навършват 100 години от рождението на Стефан Младенов, ние същевременно припомняме заслугите на този изтъкнат учен за развитието на българската и славянската историческа лексикология.

5. ПЪТЬАЛЬ, АЛЕКТОР, ПЕТЕЛ

В периода на общия си развой славянските езици не са създали едно общо наименование за петел. Такива наименования били създадени в отделните езици едва след разпадането на езиковата общност. В съвременния български език това е думата **ПЕТЕЛ**. В паметниците, които отнасяме към т. нар. канон, интересуващата ни дума не се среща. Гръцкото *ἀλέκτορ* се предава с помощта на две думи: **КОУРЪ** и **КОКОТЪ**. Първата срещаме в Зографското и Асеманиевото евангелие и в Савината книга, а втората в Маринското четириевангелие. За присъща на първоначалния превод се приема думата **КОУРЪ**, докато **КОКОТЪ** се счита за моравизъм⁶² или сърбизъм.⁶³ В по-

⁵⁹ Вж. F. Sławski. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. — В: Słownik prasłowiański, t. I, A—B, 1974, s. 88.

⁶⁰ Вж. А. Иванова. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. С., 1967, с. 304.

⁶¹ Тази статия заедно със студията за старите германски заемки в славянските езици (Старите германски елементи в славянските езици. — Годишник на Софийския университет, XXV, 2, С., 1909) станаха основа за реабилитационния му труд и осигуриха на автора щатна доцентура в катедрата по история на българския език към Софийския университет, срв.: К. Мирчев. Приносът на академик Стефан Младенов за историята на българския език и за българската диалектология. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 14.

⁶² Това е мнение на А. С. Львов. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, с. 150—153.

⁶³ Според Ягич. Quattuor evangeliorum versionis palaeslovenicae, Codex Marianus, 1883, думата **КОКОТЪ** е била включена в текста на евангелието от сръбски или хърватски копист: „Я не сомневаюсь в том, что это слово занесено в наш памятник в то время, когда его списывали на юге, в пределах языка сербохорватского“ (с. 468).

късните паметници думата *кокотъ* се среща изключително рядко. Пражкия речник, както и Лексиконът на Миклошич⁶⁴ документират думата само с примери от Маринското четириевангелие. От среднобългарските преписи на евангелието думата *кокотъ* съм срещал само в Банишкото евангелие (XIII в.). В този паметник думата е употребена четири пъти: Л. 91, 92а, 93.

Историята на думата *коуръ* в българския език е по-дълга. В среднобългарския период тя получава умалителната наставка *-а*: *коурѧ*.

Думата *коурѧ* 'алектор' съм отбелязал в Боянското, Карпинското и в Добрейшовото евангелие, както и в текста на евангелието от Хлудовия триод. В Търновското, Добромировото (Лук. XXII, ст. 28—35) и Врачанското⁶⁵ евангелие е запазена старата форма *коуръ*. В Търновското⁶⁶ евангелие това е единственото название за 'петел', а в Добромировото евангелие (Марк. XIV, ст. 29—36, 67—71) се употребява успоредно и названието *патѣль*.⁶⁷ От старобългарското *коуръ* и от среднобългарското *коурѧ* са останали едва забележими следи във формите *курец* 'скопен петел' и *куряк* 'скопен петел, импотент', отбелязани в речника на Геров, както и във вулгарното *кур* 'пенис'. С това значение думата *кур* е засвидетелствувана още през XVI в.⁶⁸

В българския език думата *коуръ* се измества от *пѣтъль*, засвидетелствувана още в X в. у Йоан Екзарх: *пѣтълннъ вѣселъ кѣтъ морьскын коуръ кычнѣъ н любнѣъ добротѣ. блжденн голѣбнѣ н домашнѣя коурѧта, годѧ нарочнѧ нѣ нмѧштѣ. Шест. 187 а*.⁶⁹ Тук думата *пѣтълннъ* съответствува на гръцкото *ἀλεκτριον* 'петел'. Добавената към *пѣтъл* сингулативна наставка *-ннъ* е знак за „онародняване“ на наименованието. В приведения от Шестоднева цитат освен *пѣтълннъ* срещаме още две наименования, образувани от споменатата по-горе дума *коуръ* със значение 'петел': *морьскын коуръ* и *домашнѣя коурѧта*. *морьскын коуръ*⁷⁰ предава значението на гръцкото *ο τας*, *raw*, някаква риба, а *домашнѣя коурѧта* — *αἱ κατοικαῖοι ὄρνεις* — домашни птици, пилета. Нито едното, нито другото обаче не е наименование за *алектор*.

В среднобългарските паметници интересуващото ни наименование приема формата *патѣль*. То е представено в Добромировото евангелие от началото на XII в., срв.: *н възгласн патѣль* (Мк 14.68), *ѣко прѣжде даже патѣль нѣ възгласнть отъврѣжешн сѧ мене трнштн* (Мк 14.72), *амннъ, амннъ гла/гола нѣ възгласнть патѣль дѣнь даже отъврѣжешн сѧ мене трнштн* (Йо 13.38), *амннъ глагола тѣвѣ ѣко ты днесъ въ снж ношть прѣжде даже*

⁶⁴ Миклошич посочва още примери от два по-късни паметника в руска редакция.

⁶⁵ Във Врачанското евангелие, в евангелие Йо. 13.38 е записано *коуръ*.

⁶⁶ В този паметник *коуръ* се среща в Мт 26.27, Мк 14, 30, 63, 72; Лк 22.34, 60; Йо 13.38; Мт 26.34, 75; *коуроглашеннѣ* Мк 13.35.

⁶⁷ Б. Велчева. Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII в. С., 1975, с. 74.

⁶⁸ В костурския диалект срв.: Un lexique macédonien du XVIe siècle par C. Giannelli avec collaboration A. Vaillant, Paris, 1958, s. 38, „le penis“.

⁶⁹ Вж. R. Aitzetmüller. Das Hexaëmeron des Exarchen Johannes, V, s. 137.

⁷⁰ Названието е известно в сърбохърватски език: *morski pjetao*, *ptica koja se nem. zove Kampfhahn*, а lat. *Triga pugnaх*. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, VII. U Zagrebu, 1911—1916, s. 15, и в полски език: *kur morski* (*Trigla volitans*); E. Majewski. Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych, t. I. Słownik polsko-łaciński, Warszawa, 1889, s. 183.

не слышнши патеа гласашта краты отвържешн са мене (Мк 14.30). Срецах го също така в Банишкото евангелие: патеаъ 141 а, 143, 175 а, 181 а въ патлоглашенне 89 а, в Пловдивския триод: не възгласнть патеаъ тун краты 131, както и в Никоновите Пандекти: въ патлоглашенне 149 а.

Формата патеаъ е несъмнено вторична. Гласната а приемаме за неорганична носовка, която се е развила в среднобългарския период. Не е известно какво разпространение в среднобългарския период е имала думата патеаъ. Както видяхме, тя се появява в паметниците, диалектно свързани както със Западна, така и с Източна България. Трудно е да се допусне, че неорганичната носовка се е развила на тази езикова територия, където носовостта е изчезнала твърде рано. По-скоро би трябвало да приемем, че формата патеаъ е била характерна първоначално за паметниците, възникнали в Югозападна България, а по-късно се е разпространила в среднобългарската книжнина, съперничейки с формите коуръ и коурѧ, които още тогава на част от българската територия са били считани за архаични. В светската литература наименованията коуръ и коурѧ не се срещат. В тези паметници се употребява патеаъ, а в Разказа за Акир от XVI в. — формата петеаъ: господннъ мон снагренпъ царъ дааь ми бѣ петѧ, еже ми подше въ дворѣ н бодѣше ма въ врема мѡе. 242, н отгрензе петѧу главѣ 243.⁷¹ Думата петеаъ е отбелязана също така и в речника на Костурския говор от XVI в.

пѣтъаъ е помен agentis с наставка -аъ⁷² от пѣтн 'пеп'. Това наименование е общо за всички южнославянски езици с изключение на словенския, в който формата petelin е диалектна, а литературната дума е kokot. По същия семантичен принцип са били образувани и другите наименования за петел в славянските езици: срх. rijevas, рус. петух, срх. (чакав.) — peteh, пол. (диал.) — piejak. В южнославянските езици думата пѣтъаъ е изместила общославянското наименование коуръ. Причина за излизането от употреба на коуръ за 'петел' е установяването на новото значение на думата — 'пенис'⁷³. С това значение думата коуръ е била засвидетелствувана през XVI в.

Освен описаните тук три домашни наименования за петел — кокотъ, коуръ и пѣтъаъ, в среднобългарските паметници се среща гърцизмът алекторъ, срв.: е възгласнть алекторъ днес до деже .г. кратн отвържешн са мене Триод № 138, 207 (Йо. 13.38), както и в Шафариковото евангелие⁷⁴

⁷¹ Й. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 237—245.

⁷² Срв.: F. Sławiński. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego — (W: Słownik prasłowiański, t. I, A—B. 1974, s. 113. Наставката -аъ е запазена частично. Тя се редува с наставката -еаъ в същата дума, срв. пѣтеаъннъ.

⁷³ P. Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. II. Zagreb, 1972, s. 240: Rječ je istisnuta iz književnog i saobraćajnog govora zbog toga štoje deminutivna izvednica na -ьъ kurac, gen. kūrca dobila snačenje penis, mentula.

⁷⁴ K. Horal ek. Evangeliiáře a čtveroevangelia. Praha, 1957, s. 80. Най-ранният пример за употреба на думата алекторъ е в Кюстендилското евангелие от XIII век; вж. Б. Цонев. Един среднобългарски паметник от XIII в. (Кюстендилско четвероевангелие). — Годишник на Софийския университет, т. XXVII, 11, С., 1931, с. 48, срв.: ѧко прѣжде даже не възга'н алекторъ .г. краты отвържешн са мене.

(XIV в.) (Мк 14.68, 72). Въвеждането на думата *алекторъ* се смята за проява на елинизирание на славянските текстове в един по-късен период от съществуването на старобългарския език. В църковнославянските речници думата *алектор* не е отбелязана.

6. КОКОШЬКА 'GALLINA'

В съвременния български език *gallina* се нарича *кокошка*. Тази дума има по-нов произход. В най-ранните български езикови паметници за обозначаване на *gallina* се използва думата *кокошь*. Тя се среща в текста на евангелието (Мт 23.37) за предаване на гръцкото *ὄρνις*. Думата *кокошь* е била засвидетелствувана в Мариинското и в Зографското евангелие, срв.: *коль краты възхотѣхъ съзрати чадѣ твоѣ, ѿкоже съзраатъ кокошь пѣтельница своя подъ крѣвъ. Мар.* В текста на апракоса, запазен в Асеманиевото евангелие, е употребена думата *лажаъ*, която се счита от някои изследователи за вторична.⁷⁵ Освен в текста на евангелието названието *кокошь* се среща и у старобългарския писател Презвитер Козма в неговата „Беседа против богомилите“, където четем: *кокошь часто възташѣти съ ѿнць заперѣтѣи творѣтъ* 51.19⁷⁶. Това наименование се запазва и през среднобългарския период. Освен в текста на евангелието съм го срещал и в Механовичевия Патерик (XIII в.)⁷⁷ и в Манасиевата хроника от средата на XIV в.,⁷⁸ срв.: *пакость бо ти бѣдетъ велѣка. ѿкоже бо кокошь, възташѣти от ѿещь, заперѣтѣи и бесплодны творѣтъ, такожде и мнѣхъ, ли същедь от вѣры мѣсто от мѣста прѣходашѣ. Мих. 40, възхыти бо нѣкто от воинъ кокошь седашѣ, и въздвѣже крамоуъ въ коупѣ въземъ кокошь* Ман. 117, *и погоубѣтъ и повнѣтъ и до конца затрѣтъ, ѿкоже кокоши хуудѣи младыя птенца* Ман. 175. В Манасиевата хроника с наименованието *кокошь* се превежда не само гръцкото *ὄρνις*. В следващия пример думата е употребена, за да предаде гръцкото *ὄρνε 'σοкол, ястреб'*, *и вѣснѣе сѣштнѣхъ под нѣм ѿкы кокошь опхождаше подвѣсаж на ташкоумны* Ман. 201.

Думата *кокошь* за *gallina* е запазена епизодично в някои български диалекти. Българският етимологичен речник посочва *кокош* в Софийско (Опицвет) и Брезнишко (Расник), както и в Долновардарските диалекти.⁷⁹

Новото название *кокошка* е било засвидетелствувано в българския език през XIV в. Срещаме го в среднобългарските пролози и в „Житието на Македоний“ (24 I), където става дума за една жена, изпаднала във властта на дявола, която ядяла прекалено много и можела да изяде три-

⁷⁵ Вж. J. Rusek. Staro-cerkiewno-słowiańskie Ięzaja. — Im: Studia linguistika in honorem Thaddei Lehr-Splawifski, 1963, s. 199—203.

⁷⁶ А. Давидов. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976, с. 142.

⁷⁷ Използувал съм текста, издаден от Д. Армстронг, Р. Поуп, С. Х. ван Ско-невелди подготвен от Н. ван Вейк. The old church slavonic Translation of the Andron agion biblos. Mouton, 1975.

⁷⁸ Cronika lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgare facuta de la 1350. Bucu-resti, 1922.

⁷⁹ Български етимологичен речник, т. II, И-Крепя. С., 1979, с. 540.

десет домашни кокошки. Светецът обаче с помощта на молитвите си направил така, че тя да не може да изяде дори четвърт кокошка. Ето текста, в който се среща думата: кокошыка: глаголашж же како тндесате кжштныхъ кокошкы нзѣдааше. молнтвамн сватаго не възможе четвъртн от кокошкы нзѣстн. Пролог № 74, Л. 333, ... кжштныхъ кокошкы ... Пролог № 73, Л. 285, в Пролог от XVI век — четвъртъ от кокошн ... Пролог № 135, Л. 278.⁸⁰

В речника на Миклошич думата кокошыка 'gallina' е дадена, без да е посочен източникът. В сърбохърватския език kókoška е засвидетелствувана от XVI в.⁸¹

В сравнение с наследената форма (кокошь) в думата кокошка наблюдаваме разширяване чрез наставката -ька. В българския език думата не е единственото съществително, обозначаващо животно, което е разширено със суфикс -ка. Този суфикс са получили и думи като мишка, гъска. Първоначалното название мнш ≤ мышь се среща днес в някои западни диалекти (Видинско, Станкедимитровско, Самоковско, Трънско).⁸² Трябва да се отбележи при това, че в диалектите думата може да обозначава мъжкия индивид, напр. в с. Говедарци (Самоковско) имаме миш 'мишка, плъх',⁸³ в Трънско миш, плъх. Новата форма на думата мышька е засвидетелствувана през XIII в.,⁸⁴ но и през XIV в. е била употребявана старата форма мышь, срв.: възрѣвъ оубо видѣ дѣт мышн, вѣлѣ, во єдинѣ дꙋоꙋжъ же чꙋлѣж Варлаам⁸⁵ (Ст. разкази 298), дꙋꙋбо же, кѣже от двою мышню непрѣстанно подꙋгрнзѣмо, югоже оꙋхытнѣше дꙋꙋжнмъ са вꙋѣма естѣ коєгождо жнзнн (пак там, 299). Гжська е засвидетелствувана през XIV в., срв. в Пролог № 74 гжскы во пашѣше Л. 349. пашѣше гжсы Пролог 1339, Л. 139.

Според Заимов⁸⁶ в този тип съществителни наставката -ка се прибавя поради необходимостта от точно обозначение на емоцията, т. е. на жен-

⁸⁰ Пролог № 73, ръкопис българска редакция от втората половина на XIV век, съхраняван в библиотеката на БАН в София. За този паметник вж. Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, С., 1969, с. 137—147. Пролог № 74, Дамянов пролог от XIV—XV век, ръкопис българска редакция, съхраняван в същата библиотека; описание на паметника у Кодов. Цит. съч., с. 147—150. Пролог № 135, ръкопис българска редакция от XVI век, съхраняван в НБКМ в София; вж. Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, С., 1910, с. 97—98.

⁸¹ Вж. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, V, Kipar-Leken. U Zagrebu, 1898—1903, s. 173. Od XVI vijeka, a između rječnika u Mikalinu u Jumbrešičevu (gallinula), u Vukovu (vide kokoš). В съвременния сърбохърватски език се употребяват и двете форми — kokoška и kokoš; вж. Rječnik srpskohrvatskoga jezika, Knj, II, L—K (kokosište). Novi Sad-Zagreb, 1967, s. 776.

⁸² Срв. Ст. Стойков. Словообразователните диалектизми в български език. — В: Славистични изследвания. Сборник, посветен на VI международен славистичен конгрес. С., 1968, с. 65.

⁸³ Ст. Стойков, К. Костов, П. Вацкова, Г. Георгиев, Ж. Желев, А. Кирянов, Р. Новачкова, Й. Пенчев. Говорът на с. Говедарци, Самоковско. — Известия на Института за български език, IV, С., 1956, с. 312. Съществителното miš е от мъжки род.

⁸⁴ Документирана е от Миклошич, Lexikon palaeoslovenico-graecolatinitum с посочване на Nom. -бълг. (XIII век).

⁸⁵ Варлаам н нодсафъ, препис от XIV век, ръкопис от Рилския манастир. Текстът е публикуван от Й. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 298—804.

⁸⁶ Й. Заимов. Към въпроса за изчезването на крайните ерове в историята на славянските езици. — Известия на Института за български език, XVI, С., 1968, с. 313—315.

ския род, тъй като след изпадането на краесловните ерове думата **кокош** например е започнала да се употребява и със значение 'петел'. За това свидетелствуват северно-славянските езици (украински, чешки, и словашки диалекти), а също така и славянските заемки в румънски (*cocos* 'петел') и в албански език (*kokosh* 'петел'). Румънският учен Георги Михаила⁸⁷ обяснява изчезването на значението 'петел' на думата **кокошъ** с това, че в отделните славянски езици „думата **кокош(ка)** се е специализирала по „стопанска“ необходимост за означаване на **кокошка** (стб. **кокошъ**, ст. рус. **кокошь**, срх. **кокош**, пол. *kokosz*)“. За назоваването на петел е била намерена друга дума — бълг. **петел**, рус. **петух** и други производни от глагола **пѣти** 'пея' (в румънския и народното *cîntători* 'петли' от *cînta* 'пея'). В румънски език **coțoș** е българска заемка със значение 'петел'. С това значение думата **coțoș** не е била засвидетелствувана по принцип в старо- и среднобългарските паметници. В албански език думата **coțoș** е била заета и в двете значения 'петел' и 'кокошка'.⁸⁸

Новото название **пѣтъа** е било засвидетелствувано в българския език през X в. Срещаме го още у Йоан Екзарх. В среднобългарските паметници то се употребява успоредно с първоначалното название **коуръ**.⁸⁹

Второто наименование за **кокошка** — **лажаа**, е известно от Асеманиевото евангелие и се среща спорадично в среднобългарските паметници поне до края на XIII в. През среднобългарския период думата протърпява известни промени, а именно приема наставката **-ъка**, вероятно по аналогия с **кокошька**. Тази форма (**лажька**) е засвидетелствувана в Рилското евангелие от XIII в.⁹⁰ Ако нашето предложение за произхода на формата **лажька** е правилно, трябва да се приеме, че думата **кокошька** се е появила в българския език поне един век преди писменото засвидетелствуване. Текстовете, в които се среща думата **кокошька** (Пролог №73 и 74), по езикови особености се отнасят към Източна България. Всички факти ни навеждат на мисълта, че думата **кокошька** се е появила и разпространила по-рано в Източна България.

7. КОЛЪБЪКА 'ЛЮЛКА'

Думата **колъбъка** не е отбелязана в старобългарските речници. Със същото значение в старобългарския език са били използвани други производни на глагола **колъвати** — **колъваль** и **колыбель**. Пражкия речник⁹¹ цитира формата **колъваль** от Хомилиите на Григорий Велики: **нже мы словеса жнвота вечнаго въ самѣхъ колъвалѣхъ слышнмъ**, в преписа на Уваров — **колъбелѣхъ**. Срезневски⁹² посочва думата **колыбель** от староруски

⁸⁷ Г. Михаила. Някои въпроси на славяно-румънските езикови отношения. — Известия на Института за български език, XI, С., 1962, с. 3.

⁸⁸ Срв. А. С. Селищев. Славянское население в Албании. Кюли — Виена, 1978, с. 166: *coțoș* 'петух, курица'.

⁸⁹ Срв. J. R u s e k. *Bułg. pĕtylъ, alektor, kogut* (под печат).

⁹⁰ Вж. J. R u s e k. *Staro-cerkiewno-słowiańskie lęzaja*. — In: *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski*, 1963, s. 199—203.

⁹¹ *Slovník jazyka staroslověnskeho*, II, K—O. Praha, 1973.

⁹² И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, I, А—К. СПб., 1893, с. 1260 — посочва о е и производната дума **колыбелька**: „одно из названий крѣковых знаков, Стихирар, XVII век“.

сборник от XV в.: *иакѡ дѣтншть въ колыбѣи сладко спашѣ*. Миклошич документира думата *колыбѣль* с пример от *Летопис на Пряяслав Суздалски* (XIII в.).

Думата *колыбѣка* отбелязах в Бдинския сборник от 1360 г.⁹³ Тя се среща не в текста на самия сборник, а в приложеното към него *Описание на Светата Земя (слово о мѣстѣхъ свѣтыхъ ѡже въ иерусалимѣ)*. В този паметник думата *колыбѣзка* е употребена два пъти, а *колыбѣка* — 1 път. Ето тези примери: *тѹ же свѣты петръ съ ноаномъ хромаго нсцѣи тѹ же н колыца вратъ хрѣстовѣхъ а саломонн же двортѣ колыбѣзка хрѣстова н пелени н локанна 236—236 в, тѹ н монастырь свѣтаго марка а долѣ колыбѣка хрѣстосова н домъ свѣтаго ноанна н свѣтаго петра 241, а внише гора ермонъ н цркъвенъ свѣтые тронце н колыбѣка мала гдѣ крсти се господѣ от ноанна 240.*

колыбѣзка е производна от глагола *колыбѣати* (сѧ) 'люлея се', образувана с помощта на суфикса *-зка*, както *люлка*: *люлея се*, пол. *kolyska*: *kolysać* (się). Очевидно *колыбѣка* е образувана по същия начин от глагола *колыбѣати*. В старобългарски език такъв глагол не е засвидетелствувал. Съществуването му се предполага въз основа на изброените по-горе форми от *покъсни* паметници, образувани със суфикса *-ваъ*: *колыбѣваъ/колыбѣваъ*. Нито съвременният български език, нито съседните сръбски диалекти познават глагол *колыбѣа*. *Колибати* и *колыбка* са характерни за икавските диалекти.⁹⁴

Съвременният български книжовен език не познава думата *колыбка* 'люлка'. С това значение се употребява думата *люлка*. Названието *колыбка* се запазва в диалектите. Посочва ни го Геров,⁹⁵ като го документира с пример от народна песен:

Има майка юнака,
повива го, развива
у свилени пелени,
у сребрени колыбки.

Авторът не посочва източника на народната песен, в която е отбелязал думата. Езиковите особености обаче показват, че това е западен диалект. Българският етимологичен речник определя думата *колыбка* като характерна за диалектите в Тетовско и в Кукуш.

Трудно е да се отговори на въпроса, кога *люлка* е изместила (в източните диалекти) и е ограничила върху част от езиковата територия думата *колыбка* — старо название с широко разпространение, включващо не само северните славянски езици, но запазено и на юг (сърбохърватски, български).⁹⁶ Изглежда, че това е станало сравнително късно. Речниците на Миклошич и Срезневски не отбелязват нито думата *люлка*, нито глагола *люляти* (сѧ). В същност в това няма нищо чудно. Този глагол произ-

⁹³ Bđinski zbornik. An old-slavonic menologium of women saints (Ghent university library Ms 408. A. D. 1360). Bruges, 1973.

⁹⁴ Вж. P. Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. II, K-poni. Zagreb, 1972, s. 125; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, V, Kipak-Leken. U Zagrebu, 1898—1903, s. 191. От XVI в. е засвидетелствувана формата *kolijevka*, *kolivka* с фонетична промяна на *ь > в*. Тази форма на думата е литературна.

⁹⁵ Н. Геров. Речник на българския език, ч. II, Е-К. Пловдив, 1897, с. 389. Като синоними на думата *колыбка* Геров посочва *люлка*, *лилейка*, *бешик*.

⁹⁶ Срв. F. Sławiński. Słownik Etimologiczny języka polskiego, t. II, K-kon. Kraków, 1958—1965, s. 348.

лиза от детския език,⁹⁷ а думи от този тип рядко проникват в писмения език. Българското люлка не е съвсем изолирано явление в славянския свят. Освен в сръбски език⁹⁸ (засвидетелствувано и у Ступич) понастоящем думата е известна и от руски диалекти (Даль). Това са обаче по-нови думи, образувани самостоятелно и независимо в отделните славянски езици и диалекти от един общ елемент с помощта на форманта, специализиран за образуване на названията на люлката; срв: kolěbъka : kolebati, ljiľka : ljiľati, koľusъka : koľysati, zybъka : zybati.⁹⁹ Дериватите със суфикс -ЪЛЪ:¹⁰⁰ стб. kolěbělъ, koľyběl, рус. колыбель, словен. zibel, трябва да се разглеждат като по-архаични от дериватите със суфикса -ЪКА. В по-ново време те се подсилват с помощта на суфикса -КА, срв. словен. zibel : zibelka, Ot zibeli do groba, do deska, но zibelka civilizacije, Anglia je zibelka mnogih modernih idej.¹⁰¹

Плетершник схваща формата zibelka като умалителна спрямо zibel. Днес като стилистично неутрална дума тя вече измества първоначалното zibel.

8. ВЪЖА, ВЕЖА 'КУХНЯ'

Преди години за тази дума е писал проф. Щибер. В статията „Праславянската дума věža/veža и нейното значение“¹⁰² (Prsłow. věža/veža i znaczenie tego wyrazu), публикувана в „Zbornik za filologiju i lingvistiku“, авторът показва разпространението на думата в славянските езици и разглежда развитието на значението ѝ. Като изхожда от достъпните му източници, той констатира, че „в славянския Юг wieža липсва в българския“. И наистина думата не се среща в речниците на съвременния български език, а Миклошич я документира само с примери от руски паметници.

В по-ранния период от своето развитие българският език също е познавал думата вѣжа. Отбелязах я на две места в Бдинския сборник от 1360 г.: н ндѣ вѣ вежю н сварн зелне прѣждѣ. 9. часа 22 (Житие на св. Теодора), епракснѣ же сестрамъ слоужечу готовѣше метоуштн трнканнѣ, постельѣ готовѣштнн сестрамъ, воду чръпљоштнн н къ вежн принсештн, дрѣва цѣпештнн н сочнава вдрештн, тѣсто мѣсештн н хлѣбн пекоуштнн 209 (Житие на св. Епраския). Както се вижда от приведените тук примери, думата вѣжа в Бдинския сборник се употребява със значение на 'кухня'. Това значение посочва и Миклошич в Житията на светците в руска редакция

⁹⁷ Относно етимологията на думата ljuľjati вж. E. Berneker. Slawisches etimologisches Wörterbuch, A—L. Heidelberg, 1908—1913, s. 759.

⁹⁸ Срв. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, VI, Lekenicki-Moračice. U Zagrebu, 1904—1910, s. 319. Този речник дава също производни от ljuľjati с други наставки: ljuľjaika и ljuľjaška.

⁹⁹ ЗЫБЪКА 'люлка' се среща в руски език (разг.), в сърбохърватски zipka//zivka, а също zibuljka, zibuljača и в словенски zibka. Според M. Peteršnik. Slovensko-nemski slovar, III, P-Z, умалително към ziba, както и в полабски zaibka, zaiblo, zaibla 'люлка'. Глаголът зывати, засвидетелствуван в старобългарски, има общославянско разпространение и съдържа индоевропейски черти. Срв. Л. А. Сараджев. К етимологии праславянской основы зybъ и древнеармянского слова сир/п 'зybъ'. — Етимология, 1976, М., 1978, с. 64—66.

¹⁰⁰ Инструменталното значение на формите с наставка -ЪЛЪ е вторично. Първоначално това са били названия на действия и състояния, вж. F. Sławski. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego (W:) Słownik prasłowiański I, A-B. 1974, s. 107.

¹⁰¹ Срв. J. Glonar. Slovar slovenskoga jezika. V Ljubljani, 1936, s. 476.

¹⁰² Zbornik za filologiju i lingvistiku. Kn. VII, Novi Sad, s. 45—47.

от XVI в. Освен това той отбелязва още две други значения: 'cella repa-
ria', кормчия (XIII в.) и 'tentorium'. Речникът на Срезневски богато доку-
ментира думата вѣжа най-вече със значение на 'шатер, кибитка, башня'.¹⁰³
От посочените в този речник примери може да се стигне до извода, че
значението 'кухня', отбелязано от мен в двата примера от Бдинския сбор-
ник, не е било чуждо за староруския език.

Думата вѣжа не се среща в съвременния сръбски език,¹⁰⁴ тя липсва и
в речника на Даничич, който представлява изключително богат източник
за лексиката на старосръбски период. Според Скок¹⁰⁵ това е общославян-
ска дума, която не се среща само в източнохърватски, сръбски и бъл-
гарски. Трудно е да се установи кога думата вѣжа е излязла от употреба
в българския език. Примерите от Бдинския сборник са единствените, които
открих в паметниците от среднобългарския период. Отбелязаното в този
изключително интересен ръкопис значение 'кухня' е запазено само спора-
дично в архаичните хърватски диалекти: в Жумберк *veža/kuche*,¹⁰⁶ както и
у чакавците край Братислава *viěžā, kuchupe, v kteri se i bydlí*.¹⁰⁷ Думата
вѣжа е изчезнала и в източнославянските езици. Известни следи са запа-
зени в северните руски диалекти.¹⁰⁸ В украинския и в белоруския език
вѣжа е полска заемка.¹⁰⁹ В останалите славянски езици думата се употре-
бява и до днес. В западните славянски езици тя означава *turgis*, в долно-
лужишки 'дом, дом, където се живее, преддверие', в словенски език и в
хърватски диал. 'преддверие, антре, хол'. В словенски език *věža* означава
също и 'дом': *božja veža* 'църква, молитвен дом', *mrliška veža* 'параклис
на гробище, в който се оставят мъртвците'.

Славянските езици познават две форми на интересуващата ни дума:
věža/veža. Въз основа на данните от Бдинския сборник за български език
би трябвало да се приеме формата *veža*. Думата *věža/veža* няма общо-
приета етимология. Обикновено се обяснява като дериват със суфикс -ja
от *veža/vez-ja/věz-ja*¹¹⁰ с първоначално значение 'подвижен дом на коледа

¹⁰³ Словарь русского языка XI—XII веков, 2, М., 1975, с. 50—51, дава следните значе-
ния на думата *věža*: 1. легкая жилия постройка, кочевая кибитка, палатка, шатер. 2. мн
стан, кочевье. 3. крепостное сооружение, башня. 4. хозяйственная постройка. 5. рыбловное
угодье с постройками, тона.

¹⁰⁴ Речникът на литературния сърбохърватски език (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog
jezika*, knj. I, A-E. Novi Sad — Zagreb, 1967, s. 340) я определя като диалектна: *věža* pokr.
(vrata na ulazu u ovcu zgradu, kapija a Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog je-
zika knj. II. Beograd, 1962, s. 445) посочва *veža* pokr. *kuchnja u seljač koj kući, prostoriju
kojoj je ognište i u koju se ulazi neposredno spolja i věža* (zap. kr.) 1. kapija na svod ili s
nastrešnicom, 2. kućni ulaz, trem, stepenište, predsoblje.

¹⁰⁵ P. S k o k. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. III. Zagreb, 1973,
s. 584.

¹⁰⁶ P. S k o k. *Mündartliches aus Žumberak (Sichelburg)*, JA XXXIII, Berlin, 1912, s. 372.

¹⁰⁷ V. V á ž n y. *Čakavske nareči v slovenskem Podunajú*. Bratislava, 1927, s. 316, *veža*
със значение 'кухня' се употребява още в говор в Бургенланд, вж. G. N e w e k l o w s k i.
Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete. Wien, 1978, s. 259.

¹⁰⁸ Словарь современного русского литературного языка. Т. II, V. М.— Л., 1951, с. 120, опре-
деля думата ВЕЖА като архаизъм. Относно разпространението на думата и нейното значение в
руските диалекти вж. Словарь русских народных говоров, вып. IV, В-Военки. Л., 1969,
с. 94—95.

¹⁰⁹ Изглежда не само по фонетични, както счита M. V a s m e r. *Russisches etymolo-
gisches Wörterbuch*, I, A-K. Heidelberg, 1953. s. 178 (wegen e aus d. Poln.), но и по семан-
тични причини, свързани със значението.

¹¹⁰ Удължаването на коренната гласна като допълнително деривационно средство в
деривати със суфикс -ja се среща и в други думи — *zar' a sad' a*, вж. F. S l a w s k i. *Zarys
słowotwórstwa prasłowiańskiego / W: Słownik Prasłowiański, t. I, A-B. 1974, s. 82.*

палатка'¹¹¹ Това значение добре се свързва със староруското положение. Според Скок¹¹² първоначалното значение на думата *vez-ja* е 'turris'. Това се потвърждава от чешкото *věž*, старочешкото *věžě* и от топонимите *Vežica* (възвишение), *Podvěžica*. В цитираната по-горе статия проф. Щибер стига до извода, че първоначалното значение на думата *věža* 'преносно жилище' е най-убедително за староруския език. За южните и западните славянски езици той дава друго обяснение. Първоначалното значение на думата в тези езици е било 'мястото, откъдето може да се влезе в двора с кола, каруца — преддверие, вход, порта, врата'. От това значение, запазено до днес в долнолужишки, словенски и отчасти в сърбохърватски език, като резултат от пренасяне на наименованието на входа, портата върху цялата постройка, в която се намира този вход, се развива значението 'turris'.

Словашкият етимолог Ш. Ондруш¹¹³ отхвърля традиционното свързване на думата *věža* с глагола *vezá* и счита, че то е народна етимология. Според него първоначалното значение на думата било 'svetlý obytný', *přiestor nad zemou, svietnica, sien'*. Това значение е запазено в два от най-архаичните славянски езици — словенския и лужишкия. Ондруш извежда интересуващата ни дума от индоевропейския корен H_2weHg *weg-weg-ja* със значение 'светъл, светещ'. Тъй като в съзнанието на славяните се е заличила връзката между *věž* *weg-ja* и е. H_2weHg и другите подобни думи със старото значение 'svetlo, svetly, svetlá strana, svetlá vec', думата *věža* в част от славяните и най-вече у източните започва да се свързва с *vezá, vestí, vez-*. Трябва да добавим, че преди това и Махек¹¹⁴ поставя под съмнение господстващата етимология на думата *věža*. Според него: „*Spiše však bude věža příbuzné se sthn. sweige (puní Schweige Schwaige) Viehhof, Sennerei, k tomu příslušná pastivna, ba i samo stado dobytka. Něm. slovo je ze svaigh-; věža bude z vaigh-ja. Slovo asi praevropske*“.

Щибер счита етимологията на Махек за по-неправдоподобна от съществуващата дотогава. Етимологията на Ондруш не е съобразена напълно с езиковите факти и с принципите на семантичния развой на езика.

Както видяхме, етимологията на тази дума, на пръв поглед проста, *věža/věza* още не е установена окончателно. Историята и етимологията ѝ чакат своето изследване.

¹¹¹ Това е общоприетата етимология, вж. M. Vasmer. REW I, A-K, S. 178, където е посочена допълнителна литература.

¹¹² Цит. съч., с. 584.

¹¹³ Š. Ondruš. Lingvistický příspěvek k dějinám slovanskej architektury (sen'—syn' ; věža, korm > chorm-/kremj-katja). — Jazykovedny časopis, XXIV, Bratislava, 1973, s. 20—21 (věža).

¹¹⁴ V. Machek. Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968, s. 688.